

Van de ene vernieuwing naar de andere

De aardrijkskundige wandkaarten van Thieme

Het grote, drie verdiepingen tellende pakhuis van uitgeverij Thieme aan de Waterstraat in Zutphen was door de daarin opgeslagen voorraad boeken veruit het belangrijkste bedrijfsbezit. Op zaterdagmiddag 14 oktober 1944 maakten twee voor de IJsselbrug en het spoorwegstation bedoelde brisantbommen een rokende puinhoop van dit met cultuur volgepakte huis. Samen met circa 900.000 boeken ging ook een grote voorraad schoolwandkaarten in rook op. Dit maakte een einde aan de belangrijke rol die Thieme speelde op het gebied van aardrijkskundige wandkaarten voor het onderwijs. Deze in vergetelheid geraakte kaarten verdienen een plaats aan de wand in de geschiedenis van de Nederlandse schoolkartografie.

Educatieve uitgeverijen hebben een meer dan gemiddelde belangstelling voor elkaars uitgaven. Een nieuwe onderwijsmethode met gunstige beoordelingen in schoolbladen kan namelijk al snel andere methoden uit de markt drukken. De Groningse uitgevers en burens Noordhoff en Wolters hielden niet alleen elkaars uitgaven voor het vak aardrijkskunde goed in de gaten, maar ongetwijfeld ook die van uitgeverij Thieme. Interessante voorbeelden daarvan zijn te vinden in de briefwisselingen tussen uitgevers en auteurs. Zo schrijft de schoolkartograaf K. Zeeman (pagina 77) aan uitgever Noordhoff op een wat klagelijke toon: 'De tijden zijn wel moeilijk. En Thieme kondigde in *De Vacature* weer een nieuwe druk van een schoolatlas aan.' In een andere brief probeert Zeeman uitgever Wolters een hart onder de riem te steken: 'Ik geloof dat u de concurrentie met de Thiemekaart best aankunt, al is deze ook een paar guldens goedkoper.' Maar laten we zelf eens kijken

naar de schoolwandkaarten van Thieme, die de twee Groningse uitgevers zulke hoofdbrekens hebben bezorgd.

Thieme vs Wolters vs Noordhoff

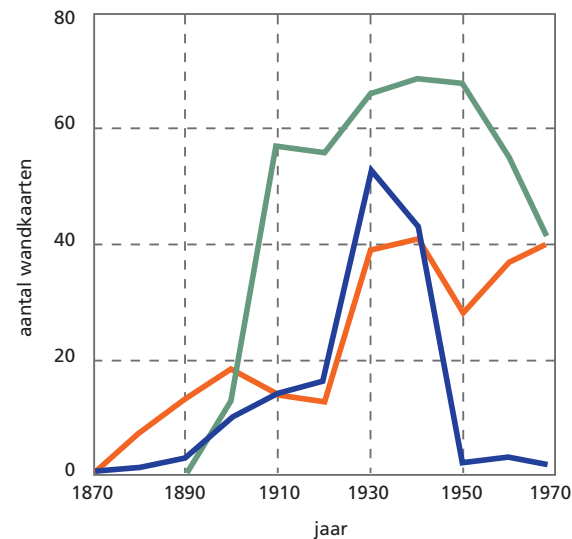
De aardrijkskundige wandkaarten (inclusief de herdrukken) van Thieme en de jaren dat deze kaarten leverbaar waren, staan in bijlage 3, achterin dit boek. Deze bijlage is op dezelfde manier opgezet als de bijlagen met de wandkaartgegevens van Noordhoff en Wolters (pagina 180 en 182), wat vergelijkingen mogelijk maakt. Evenals in het geval van Noordhoff en Wolters hebben ook hier de fondscatalogi en uitgavelijsten van de uitgever (1896-1972, zie bijvoorbeeld figuur 1) en *Brinkman's cumulatieve catalogus* als bronnen gediend. Door de beschikbaarheid van een groot aantal fondscatalogi en een vrij volle-

dige vermelding van de wandkaarten in 'De Brinkman' is de onzekerheid in de datering zeer gering. De wandkaarten van Thieme worden in de bijlage onderverdeeld in vier categorieën:

(1) provincies/Nederland, (2) Nederlands Oost-Indië, (3) landen, (4) wereld(delen). In tegenstelling tot Noordhoff en Wolters had Thieme, wellicht als gevolg van de liberale beginselen van de eigenaren, geen aardrijkskundige wandkaarten in haar assortiment die bij het godsdienst-onderwijs werden gebruikt. Per categorie is de indeling zo veel mogelijk chronologisch. Zoals eerder uiteengezet (pagina 64) kan uit bijlage 3 direct worden afgelezen welke wandkaarten succesvol waren (meerdere herdrukken) en welke als winkeldochters jarenlang in dezelfde druk te koop bleven. Hieronder wordt daarop teruggekomen. Uit bijlage 3 kan echter ook worden afgeleid hoe de omvang van het wandkaartenfonds van Thieme varieerde in de loop van de tijd. Dat geeft figuur 2 weer en daarin is tevens een vergelijking gemaakt met Noordhoff en Wolters. Deze drie uitgeverij zijn in het vierde kwart van de 19de eeuw gestart met het uitgeven van schoolwandkaarten (Noordhoff wat later dan Wolters en Thieme), waarna bij alle drie in de loop van de 20ste eeuw een sterke groei optrad. Het gevolg van de brand in 1944 in het pakhuis van Thieme is duidelijk te zien. Het aantal wandkaarten liep terug van 52 in 1930 naar slechts 2 in 1950. In de loop van de jaren 70 verdwenen de wandkaarten geheel uit het Thiemefonds. De dip in het aantal wandkaarten in het fonds van Wolters rond 1950 is veroorzaakt door het onverkoopt worden van acht kaarten van Nederlands Oost-Indië (Noordhoff was veel minder op dit gebied gericht). Het is goed verklaarbaar dat in figuur 2 de lijnen van Wolters en Thieme elkaar niet veel ontlopen en die van Noordhoff hoger ligt. Noordhoff had uitgebreide series klein formaat wandkaarten van de Nederlandse provincies, Europese landen en de werelddelen in haar assortiment, terwijl de wandkaarten van Wolters en Thieme doorgaans gedetailleerder van een groot formaat zijn (150 à 250 cm in de hoogte en/of de breedte, vaak de onderwerpen Nederland, Nederlands Oost-Indië, Europa, Wereld). Vooral Wolters en Thieme

1. Omslagillustratie van de fondscatalogus uit 1908 van uitgeverij Thieme.

2. Het aantal aardrijkskundige wandkaarten in de fondsen van Noordhoff, Wolters en Thieme in de periode van 1870 tot 1968 (het jaar van de fusie tussen Noordhoff en Wolters).

waren dus aan elkaar gewaagd. Dit is weer in overeenstemming met het beeld dat in een van de jubileumboeken van Thieme wordt geschetst: Thieme onderhield vriendschappelijke betrekkingen met Noordhoff, maar er waren dikwijls irritaties in de verhouding met Wolters.¹ Ook uitgeven is natuurlijk maar mensenwerk. Het wordt tijd om de personen achter al die kaarttitels in bijlage 3, auteurs en uitgevers, weer tot leven te brengen. We laten het verhaal beginnen in het jaar 1863.

Thieme & Compagnie

Het jaartal in de tekst van het uitgeversmerk van W.J. Thieme: 'Waaksaem In Thyme's Eedel Cruyt, Anno 1863' verdient enige toelichting. In 1863 nam C. Schillemans een boekhandel-drukkerij-uitgeverij in Zutphen over van de familie Thieme en besloot de naam te handhaven om gebruik te maken van de bestaande, landelijke bekendheid.² De uit Wesel afkomstige H.C.A. Thieme had namelijk van een onbeduidend, van zijn schoonvader in 1792 overgenomen boekhandel-uitgeverij een voor 19de-eeuwse begrippen groot bedrijf gemaakt met circa 350 uitgaven. Een klein deel daarvan was bedoeld voor Latijnse scholen en universiteiten, maar zoon W.J. Thieme en kleinzoon W. Thieme namen ook al enkele schoolboeken voor het lager onderwijs in het fonds op. Het bedrijf was in de jaren 50 en 60 in financiële problemen geraakt, maar Schillemans wist in 1863 blijkbaar wat hij deed. De schoolwetten van 1857 voor het lager onderwijs – waarbij onder meer aardrijkskunde een verplicht vak werd – en van 1863 voor het middelbaar onderwijs veroorzaakten een grote vraag naar onderwijsuitgaven. De liberaal C. Schillemans was een voortvarend zakenman, actief in allerlei verenigingen zoals de 'Nederlandsche Uitgeversbond' en bracht het bedrijf in korte tijd tot grote bloei. Rond 1880 moet hij de beslissing hebben genomen om zich grotendeels te richten op schooluitgaven. Door de overname in 1887 van het advertentieblad voor het onderwijs *De Vacature* kon hij in contact komen met (hoofd)onderwijzers, leraren en auteurs

en maakte hij van de naam Thieme een vertrouwd geluid in de onderwijswereld. In de fondscatalogus van 1896 zijn al 103 van de 123 pagina's gewijd aan 'Werken voor het onderwijs'. Maar lang niet elke schooluitgever zag ook brood in de uitgave van schoolwandkaarten. Schillemans echter wel.

Erin gerold

Door de alfabetische rangschikking staan de aardrijkskundige uitgaven altijd vooraan in de fondscatalogus, maar het vak aardrijkskunde kreeg ook daadwerkelijk veel aandacht van Thieme. Daarom treffen we in het Thiemefonds vanaf circa 1880 langzamerhand steeds meer (teken)atlassen, invulkaartjes, aardrijkskundige hand-, leer- en leesboeken, reliëfmodellen, flesjes met grondsoorten en, niet te vergeten, schoolwandkaarten aan. Het is niet bekend of daar een bewust beleid achter heeft gezeten, maar wat betreft de wandkaarten lijkt het alsof Thieme er vrij toevallig in is gerold. De allereerste wandkaart van H.W. Knottenbelt (1876) was geen eigen initiatief, maar werd 'op last' van de 'Gewestelijke Vereeniging Gelderland' van het 'Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap' uitgegeven in samenwerking met de Arnhemse uitgever H.A. Tjeenk Willink. Tussen haakjes: ook hier blijkt weer de stimulerende rol die dit onderwijzersgenootschap heeft gespeeld in de uitgave van de allereerste schoolwandkaarten in Nederland in de periode 1840-1890 (pagina 22). De door G.A. van Eck bewerkte *Schoolkaart van Nederlandsch Oost-Indië* was ook al geen eigen product te noemen, maar een overgenomen restpartij, die al een keer eerder van uitgever was gewisseld (van Stemler (1881) naar Warendorf (1887) naar Thieme (circa 1890)). De *Kaart van Nederland ten gebruike bij het onderwijs* van A.A. Beekman (1888, pagina 112) is te beschouwen als de eerste door Thieme uitgegeven wandkaart. Maar ook hier heeft het toeval een handje geholpen. De aan het Zutphens Gymnasium verbonden wiskundeleraar Beekman en de succesvolle uitgever Schillemans behoorden tot de notabelen van Zutphen en

4. Schoolkaart van Gelderland van A.A. Beekman (1894, schaal 1:75.000, acht bladen, 122 x 174 cm). De lichtgroene kleur van het rivierkleigebied is op dit exemplaar verbleekt en moeilijk te onderscheiden van de lichtgele zandkleur.

zullen elkaar regelmatig zijn tegengekomen. Toeval of geen toeval, met de kaarten, atlassen en leerboeken van Beekman zou het aardrijkskundefonds van Thieme pas echt naam gaan maken.

Beekmanniaans

Anton Albert Beekman (1854-1947) was rond 1900 een zeer belangrijk auteur voor Thieme. Maar liefst zestien pagina's van de 123 pagina's tellende fondscatalogus uit 1896 waren nodig om de voortbrengselen van deze auteur te beschrijven. Maar niet alleen voor Thieme, ook voor de Nederlandse geografie en het onderwijs daarin was Beekman belangrijk.³ Hij schreef in 1884 een geografisch standaardwerk *Nederland als polderland*, dat een openbaring was voor velen en een omwenteling in het aardrijkskundeonderwijs veroorzaakte. Als voormalig genie-officier met waterstaatkundige ervaring rekende autodidact en 'Privat-gelehrte' Beekman (figuur 3) af met vele misvattingen over de hydrografische gesteldheid van het polderland ('Nog altijd lieten velen den Rijn zich verdeelen bij Wijk van Duurstede, lieten hem stroomen langs Leiden, zich in zee storten bij Katwijk.') Gezien het succes van dit boek, dat overigens eigenlijk *Het polderland van Nederland* had moeten heten, was het een handige zet van Thieme om zowel op de *Kaart van Nederland* (1888) als op de *Schoolatlas van Nederland en zijne Overzeesche Bezittingen* (1889) af te laten drukken: 'door A.A. Beekman, Schrijver van *Nederland als Polderland*'. Ook deze wandkaart (tweemaal herdrukt, zie bijlage 3) en atlas werden lovend ontvangen. Vooral de in de jaren 90 verschenen atlassen van het duo Beekman-Schuiling verstoorden het traditionele, staatkundige beeld van de Nederlandse provincies door hun nadruk op de hydrografie en de indeling naar fysieke gesteldheid. De wandkaart

5. Detail (Wageningen en omgeving) van de *Schoolkaart van Gelderland* van A.A. Beekman. De waterstaatkundige toestand krijgt veel aandacht (bijvoorbeeld de rivierdijken).

van Nederland en de wat later verschenen vier provinciewandkaarten (1892-1903) vertonen alle kenmerkende vernieuwingen (zie figuur 4 en 5):

- De wateren in open verbinding met de zee zijn met blauw aangegeven, de andere wateren met zwart;
- De dijken langs de zee en langs open rivieren hebben een zware tekening;
- De rivierdijken staan in een juiste verhouding tot elkaar, zodat kleine rivierarmen – in de woorden van Beekman – niet 'zoo dik als een jongenspink' zijn.⁴

Naast deze systematische weergave van de hydrografie heeft Beekman ook aan de nauwkeurigheid veel aandacht besteed. De topografie van de wandkaarten is zorgvuldig overgenomen van de recentste topografische kaarten, terwijl de grondsoorten afkomstig zijn van Starings *Geologische kaart van Nederland* (1858-1867). 'Men ziet bij den eersten oogopslag dat de kaart vervaardigd is door iemand die de kunst van topografisch teekenen verstaat', heet het in een recensie.⁵ Dat de vele beekronkelingen,

3. Portret van dr. A.A. Beekman op zeventigjarige leeftijd (foto uit *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* XLI (1924), p. 438).

fijne hellingschrapjes en hoogtecijfertjes (figuur 5) op een wandkaart eigenlijk niet tot hun recht komen, wordt echter in recensies uit die tijd nog niet opgemerkt. Maar Beekmans wandkaarten waren toch succesvol en leidden zelfs bij Thieme tot wat we nu ‘spin-offs’ zouden noemen. De *Blinde kaart van Nederland* (1897) van H. Deelman, een ‘hoofd eener school te Amsterdam’, had een van Beekmans kaart afgeleide tekening en was bedoeld om als repetitiekaart naast die van Beekman te worden gebruikt. En ook de *Kaart van het Hollandsch-Utrechtsche Polderland* (1901) van J.B.A. Saeijs, een schoolhoofd in Haarlem, is wat betreft het onderwerp en de nadruk op de hydrografie zeer Beekmanniaans. Door het tegenvallende succes van Beekmans *Aardrijkskunde van Nederland* (1890) en de toenemende kritiek uit fysisch-geografische hoek op de veronachtzaming van de hoge, oudere helft van Nederland zou Beekman rond 1900 de schoolaardrijkskunde vaarwel zeggen en zich richten op de historische geografie (*Geschiedkundige atlas van Nederland*) en andere activiteiten (bestuur en tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap, Zuiderzeeraad). Maar geen nood, Thieme had inmiddels een andere geografische coryfee het uitgevershuis binnengehaald.

Nog een nestor van de geografie

Roelof Schuiling (1854-1936), leraar aan de Rijksweekschool in Deventer en net als zijn rivaal Beekman nestor van de Nederlandse geografie genoemd, heeft voor Thieme slechts één wandkaart vervaardigd: de *Schoolkaart van Insulinde* (1898). Maar deze imposante kaart geeft op vijf vierkante meter in één oogopslag een overzicht van wat er in de 19de eeuw op karteringsgebied bereikt is in Nederlands-Indië (pagina 101). Schuilings opvatting dat ‘de aard van den bodem’ altijd als uitgangspunt moet worden genomen, is verder ook duidelijk in deze wandkaart terug te vinden (veel werk is bijvoorbeeld gemaakt van het zeebodemreliëf, zie figuur 6). Hij heeft dit beginsel ook consequent toegepast in zijn bij Thieme verschenen leerboeken en atlassen, waarin bovendien het

belang van een juiste volgorde van behandeling wordt benadrukt: ‘Hoog Nederland’ vóór ‘Laag Nederland’, Azië en Australië vóór Nederlands-Indië en ‘de kern van Europa’ (de Alpen en omgeving) vóór de afzonderlijke landen. Schuilings ideeën vinden we terug in de *Schoolwandkaart van Middel-Europa* (1892) van P. Kat Pzn. en E. Zuidema, aangezien daarin de Alpen en de overgang naar de omliggende landen centraal staan en het reliëf gedetailleerd is weergegeven. Overigens heeft Schuiling later een door Justus Perthes uitgegeven wandkaart van de Alpen in het Nederlands bewerkt (1915). Deze kaart was getekend door de nestor van de Duitse kartografie, H. Haack. Dat dit product van twee nestors veel lovende recensies kreeg, kon eigenlijk niet anders.

6. Detail (meest oostelijke gedeelte van Java) van de inzet *Java en Madoera* (schaal 1:900.000) van de *Schoolkaart van Insulinde* van R. Schuiling ([1898], schaal 1:2.700.000, twaalf bladen, gehele kaart 184 x 233 cm). Van de reliëfweergave (land en zeebodem) is veel werk gemaakt.

